

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 903 (477.87) «63»

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ СТАРОДАВНІХ СПІЛЬНОТ НА ЗАКАРПАТТІ (XIX - ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТЬ)

Пеняк П. С. (Ужгород)

У статті розглядаються витoki вивчення історії Закарпаття з археологічної точки зору, етнокультурні зв'язки стародавніх етносів на території краю від палеоліту до раннього середньовіччя.

Ключові слова: Т. Легоцький, Й. Янкович, Я. Бем, брати Е. та Є. Затлукали, поселення, могильник, етнокультурні контакти.

Як відомо, Закарпатська область України, розташована в північно-східній частині Карпатської улоговини на межі між двома етнокультурними регіонами – середньо- і східноєвропейським, стала свого роду містком між різними цивілізаціями. Як засвідчують археологічні артефакти, карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Торунський, Яблунецький) в усі історичні епохи були прохідними. І, як наслідок, населення краю з найдавніших часів перебувало під впливом кількох культур – центральноєвропейської, південнобалканської та східноєвропейської.

Помірний клімат, багатство флори і фауни, корисні копалини, родючі долини карпатських річок, Потиська рівнина завжди приваблювали на свої землі різні за інтересами людські колективи. До того ж, цей благодатний край, будучи віддаленим від основних культурних осередків, від місць постійних воєнних зіткнень, забезпечував мирне життя як землеробу, так і скотарю, як реміснику, так і торговцю. Тому не дивно, що виявлені тут артефакти акумулювали в собі відголоски зниклих цивілізацій і культур.

У середині XIX ст., на зорі зародження археологічної науки в Європі, Закарпаттю пощастило, оскільки серед шанувальників місцевих старожитностей опинився Тиводар Легоцький (1830-1915) – правник-адвокат мастків графів Шенборнів на території Березького комітату. Розпочавши роботу з простого колекціонування артефактів, Т. Легоцький невдовзі збагнув, які таємниці зберігає цей невідомий Європі клаптик землі з точки зору можливостей вивчення давньої історії і культури європейських народів. Починаючи з 1868 р., коли в Будапешті почав виходити часопис «Archeológiai Értesítő», він став його постійним дописувачем. Своїми замітками він ознайомлював громадськість Угорщини, а разом з нею й уся Європа з багатьма закарпатськими старожитностями. Так, завдяки Т. Легоцькому в останній чверті XIX ст. Закарпаття опинилося серед тих країн Європи, де вперше звернули увагу на археологічні артефакти.

1892 р. Т. Легоцький опублікував I том своєї монографії. Він був присвячений, зокрема, опису бронзових скарбів, зібраних автором на той час. 1912 р. Т. Легоцький видав II том, в якому основну увагу зосереджено на описі кількох сотень залізних виробів, відкритих на кельтському городищі (опідумі) Галіш і Ловачка, що на західній окраїні Мукачеве [34]. Слід відзначити, що зібрана Т. Легоцьким археологічна колекція була однією з найбагатших в Австро-Угорщині, тому жодна з вагомих праць європейської археології не обходила без посилань на неї.

На території сусіднього Угочанського комітату збиранням та описом археологічних артефактів займався археолог-любитель, учитель Севлюської (нині Виноградівської) гімназії Йосиф Мігалик. Його перу належать кілька статей [43; 44].

Наступний етап вивчення археологічних артефактів краю припадає на період входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької Республіки (вересень 1919 - березень 1939 р.). Добре розуміючи цінність колекції Т. Легоцького, яку його сім'я намагалася вивезти в Угорщину, чеський уряд сплатив компенсацію, а збірку старожитностей, відповідно, залишив у Мукачеві. 1929 р., після її оцінки чеськими спеціалістами, уряд вирішив на базі колекції Т. Легоцького відкрити в Мукачеві земський музей.

Після смерті Т. Легоцького та відкриття Мукачевського земського музею (1929) побачили світ дві публікації, що стосувалися дописемної історії Закарпаття. Автором першої був Фердинанд Лессек [4], другої – Ярослав Пастернак [47]. Щодо книжки Ф. Лессека, її цінність полягала в тому, що нею могла користуватися широка громадськість, і насамперед освітня, які отримали систематизований посібник із давньої історії Закарпаття. Видання Я. Пастернака стосувалося широкого регіону, що охоплював археологічні пам'ятки українських Карпат. Автор проаналізував та узагальнив відомі на той час археологічні артефакти. Наприклад, для характеристики неоліту та енеоліту Я. Пастернак викори-

став дані, опубліковані Т. Легоцьким наприкінці XIX - на початку XX століть. Спираючись на ці публікації, автор перерахував місця знахідок неоліту та енеоліту, не торкаючись їхньої культурної належності та хронології існування [47, s. 25-28]. Серед закарпатських старожитностей згадуються бронзові скарби, але не визначено їхню хронологію та культурну належність.

Вагома роль у становленні закарпатської археології належить першому директору Мукачівського земського музею Йосифу Янковичу. Він показав себе гідним послідовником Т. Легоцького, зумівши поставити вивчення археології краю на наукову основу. Завдяки плідній співпраці з відомими чеськими дослідниками – академіками Ярославом Бемом та Яном Ейснером – було систематизовано археологічну колекцію музею, визначено хронологію і культурну належність її численних речових знахідок. За особистою участю Я. Бема у 1929-1933 рр. було проведено розкопки курганного могильника в с. Куштановиця Мукачівського району. Ці та наступні розкопки в Білках Іршавського та Голубиному Свалаявського районів дали змогу науково обґрунтувати існування на Закарпатті в VI-IV століттях до н. е. своєрідної культури, яка дістала найменування «куштановицька». В ті ж роки Я. Бем та Й. Янкович здійснили розкопки неолітичного поселення на Малій Горі в Мукачеві та поселення доби енеоліту в урочищі Гомпольог біля с. Дийда Берегівського району. Фактично це були перші розкопки на теренах нинішнього Закарпаття, які проводилися на належному науковому рівні.

У 30-х рр. XX ст. Й. Янкович провів самостійні розкопки на відкритих ним пам'ятках – давньослов'янському курганному могильнику біля с. Червеньово і курганному могильнику пізньобронзової доби в с. Чомонин Мукачівського району. Підсумком було написання ряду статей і популярної книжки чеською та руською (українською) мовами [18]. Автор у доступній формі, ґрунтуючись на археологічній колекції музею, ознайомив читача із найдавнішими часами краю. Стародавня історія вперше отримала систематизовану періодизацію. Відомі на той час археологічні пам'ятки були віднесені до окремих епох – кам'яного, мідно-бронзового, залізного віків, першої і другої половини I тисячоліття н. е. Видання добре ілюстроване малюнками і світлинами археологічних артефактів. Воно стало настільною книгою молоді інтелігенції періоду національного відродження і викликало жвавий інтерес до давньої історії краю.

У 30-40-х рр. XX ст. в Мукачеві вивченням археологічних пам'яток успішно займалися аматори-археологи брати Елемір та Снев Затлукалі. За власні кошти вони проводили розвідки і розкопки пам'яток неоліту, доби бронзи й заліза, першої і другої половини I тисячоліття н. е. Видана ними книжка представляє її авторів як зрілих археологів-профе-

синалів, думки яких не втратили актуальності й у наш час [54]. У 40-х рр. XX ст. збиранням та описом археологічних пам'яток, виявлених в Ужгороді та його околицях, займався невтомний краєзнавець Петро Сова. Він є автором десятка статей із краєзнавства та двох видань, які стосувалися, зокрема, і археологічних пам'яток міста [9; 50].

У перші післявоєнні роки гідний внесок у становлення закарпатської археологічної науки зробив український археолог Маркіян Смішко. Під його керівництвом 1948 р. на Закарпаття прибула експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР, яка досліджувала курганний могильник ранньозалізного віку біля с. Білки Іршавського району та курганний некрополь першої половини I тисячоліття н. е. на околиці с. Іза Хустського району. Особливо вагомими виявилися результати розкопок в Ізі. Вони дозволили підсумувати багаторічну працю з вивчення ритуалу поховання в районі північно-східних Карпат і виділити тип карпатських курганів в окрему територіальну і культурну групу першої половини I тисячоліття н. е. Висновок і теоретичне обґрунтування цієї тези знайшли своє висвітлення у відповідній монографії М. Смішка [8]. Його думка про паралельний розвиток Прикарпаття і Закарпаття, принаймні з ранньозалізного віку, тобто з куштановицької доби (VI-IV століття до н. е.), до появи ранньослов'янських пам'яток часів Празької та Луки-Райковецької культур VI-IX століть лягла в основу розробки тези про поетапну слов'янізацію Верхнього Потисся.

Серед істориків довгий час пануючою була думка про те, що Закарпаття в добу палеоліту не було заселене давньою людиною. Проте вже наприкінці XIX ст. Т. Легоцький у східній частині Мукачева, на відстані 0,3 км від міського кладовища, на терасі гори Кам'янка відкрив палеолітичну стоянку [42, old. 154]. 1936 р. її обстежив чеський учений Й. Скутіл. На поверхні гори, у вимоїнах він зібрав різці, пластини, скребла, відщепи, нуклеуси з обсидіану та андезиту [51, s. 126-130]. Кам'яні вироби датуються муст'єрським періодом середнього палеоліту. В сучасній археології це місцезнаходження відоме під назвою Мукачево III [1, с. 13].

На північний захід від Мукачева, на горі Галіш у 1900-х рр. Т. Легоцький виявив ще одне палеолітичне місцезнаходження [25, old. 38-39]. 1936 р. його обстежив Й. Скутіл і зібрав колекцію обсидіанових, кремінних та андезитових виробів. Серед них ретушовані пластини, відщепи, знаряддя з виїмками [51, s. 130-132]. В археологічній літературі місцезнаходження відоме під назвою Мукачево II [1, с. 12-13].

1935 р. Й. Скутіл разом зі своїм помічником В. Янтським обстежили місцезнаходження в 3 км на схід від Берегова на Малій горі – південному мисоподібному виступі берегівського дрібногір'я [51, s. 132-135]. Дослідникам удалося простежити куль-

турний шар у відкладах суглинків, які перекривали скельні породи. Там переважали скребки, що були виготовлені переважно на ножеподібних пластинах. Було також виявлено масивні шматки кременю, нуклеуси, різці, знаряддя з виїмками, відщепи, скребла, ретушовані пластини. Зафіксовані вироби з каменю були визначені як належні до оріньяцького етапу пізнього палеоліту [51, s. 135].

Результати обстежень Й. Скутіл оприлюднив у монографії, в якій було зібрано наявні на той час відомості про добу кам'яного віку краю. Видання привернуло увагу європейських учених-археологів тим, що в ньому вперше подається перелік відомих на той час місцезнаходжень кам'яної доби, наприклад, місцезнаходження пізнього палеоліту на Павловій горі в околиці Мукачєва, що було відкрито Т. Легоцьким 1906 р. [51, s. 126]. Позитивом монографії стала і спроба систематизації кам'яних знарядь праці.

Після возз'єднання Закарпаття з Україною збиранням підйомного матеріалу займався П. Сова. На околицях Ужгорода, на Радванському, Замковому, Дайбовецькому схилах, а також у Горянах він виявив пізньопалеолітичні стоянки, на яких зафіксував кілька сотень відщепів та кам'яних знарядь [11, с. 180-187]. В ті ж роки в Мукачєві на Чернечій Горі колекцію палеолітичних артефактів зібрав ігумен Мукачєвського монастиря В. Пронін [49, s. 5-14].

Відкриття перших поселень новокам'яної доби та відповідні публікації належать Т. Легоцькому. 1895 р. дослідник опублікував статтю про результати розкопок поселення в Мукачєві на Малій горі. Автор не лише описав кераміку, кам'яні знаряддя, виготовлені з кременю та обсидіану, але й зробив спробу відтворити життя мешканців поселення. На його погляд, поселенці жили у великих землянках, посередині яких були розташовані вогнища. Вони виготовляли різноманітний глиняний посуд (горщики, миски, кубки, чашки), придатний для варіння і зберігання їжі [28, old. 315-317]. Аналогічною була й ще одна стаття, де йшлося про знахідки в урочищі Ардівська гора біля с. Чопівка (нині передмістя Берегова) [36, old. 304-310].

Розвідувальні роботи та систематичний збір матеріалів, проведені Т. Легоцьким у 1870-80-х рр. у Березькому комітаті, до якого тоді входили території сучасних Берегівського, Мукачєвського, Свалявського, Воловецького районів, дали змогу опублікувати матеріали відкритих ним 45-ти неолітичних місцезнаходжень [34]. 1910 р. Т. Легоцький підготував підсумкову статтю про розрізнені пам'ятки неоліту Березького комітату, а також нововідкриті стоянки пізнього палеоліту [42, old. 154-164]. У другому томі своєї книги дослідник, аналізуючи відомі на той час неолітичні поселення, дійшов висновку про те, що люди кам'яного віку селилися здебільшого на височинах, оскільки низинні території часто затоплювалися водою. Про це свідчать поселення на

гірках Кам'янка, Обуч, Галіш і Ловачка, Мала Гора на околицях Мукачєва, Суньогхедь, Ардівська гора на околицях Берегова й т. п. Їх мешканці займалися мотичним рільництвом, вирощуючи зернові злаки, а також мисливством та рибальством. Вони були добре обізнані з різними прийомами обробки каменю: різанням, свердлінням, шліфуванням.

Серед дослідників 20-30 рр. ХХ ст., які у своїх працях тією чи іншою мірою торкалися неолітичних пам'яток краю, слід назвати Фердинанда Лессека. «Праісторію» Закарпаття він розпочинає з неоліту, або, як він його називає, «неолітного віку» [4, с. 13]. На його думку, поява первісної людини на теренах нинішнього Закарпаття відбулася в геологічну епоху алювію з Азії, через Росію та Верещий і Ужоський перевали. Ф. Лессек передбачав існування укріплених поселень, обнесених ровами й валами. До таких він відносив поселення на Малій горі у Мукачєві. Дослідник був першим, хто висунув думку про існування в районі Серненських боліт (озер) жител на палях. Цю думку він аргументував відкриттям на осушених болотах в околицях сіл Форнош, Макарьово, Нове Село дерев'яних стовпів [4, с. 17-20].

Й. Янкович у своїй книзі «Підкарпатська Русь у передісторії» вперше подає загальну характеристику неоліту Закарпаття, повідомляє про 50 місць знахідок пам'яток цієї епохи [18, s. 15-16]. Він підтверджує думку Ф. Лессека про довготривалі поселення на височинах південних відрогів Карпат. Там житлами слугували землянки й напівземлянки, перекриті двохилими стріхами, які, так само як і стінки, були сплетені з пруття та обмазані глиною з двох боків. Дослідник також дотримувався думки, згідно з якою в болотистих місцях Серненського озера житла-колиби будувалися на дерев'яних стовпах-палях [18, s. 14]. Основним заняттям було землеробство і тваринництво. Із хлібних злаків вирощували пшеницю та ячмінь. Знаряддя праці виготовляли з каменю шляхом різання, свердління та шліфування. Розвиненим було гончарство; посуд (горщики, миски, кубки, чашки та інші вироби) виготовляли в ручний спосіб та обпалювали на вогнищах. У хронологічній таблиці, розробленій для давньої історії Закарпаття, Й. Янкович визначив існування неоліту часом між 7000-2500 рр. до н. е.

1929 р. Й. Янкович (за участю чеського археолога академіка Я. Бема) розпочав розкопки поселення на Малій Горі в Мукачєві. Вже перші обстеження показали, що воно було укріплене ровами й валами. Мешканці жили в землянках глибиною від 1,5 до 2 м, шириною від 6 до 10 м. Бокові стінки і стріхи були споруджені з пруття та обмазані глиною. В середині житла було вогнище, відділене стінкою, сплетеною з пруття. По боках стінок житлового котловану розміщувалися лежанки [19, old. 295]. Звісно, на цьому етапі вивчення неоліту Й. Янкович не зміг встановити культурну належність поселення

на Малій горі, але, ґрунтуючись на аналогії кераміки, висловив думку про те, що вона споріднена з керамікою неолітичного населення Середнього Подунав'я [18, s. 17].

Варті уваги польові дослідження, які проводили брати Затлукали на неолітичному поселенні на Малій горі в Мукачеві. Воно тягнеться невисокою грядою від Мукачева до с. Дерцен і має протяжність 800 м, ширину – 20-50 м. Найкраще збережене і найбільш виразне поселення зі сходу, де воно було оточене двома, а інколи й трьома ровами шириною 5-12 м і валами висотою 1,5 м. Такі ж споруди дослідниками були засвідчені із західного боку гори [54, old. 26-49].

Брати Затлукали зробили спробу реконструювати вигляд жител. На їхній погляд, над земляним котлованом піднімалися стіни і стріха, що мали напівсферичну форму. Вони були сплетені з прутів, обмазані з обох боків глиною та обпалені. У центрі камери, на узвишші, було розташоване вогнище, по боках – лежанки. Над вогнищем у стрісі споруджувався отвір для виходу диму [54, old. 31-32]. У заповненні жител було зібрано обсиданові та кремінні знаряддя, відщепи. Культурний шар супроводжувався фрагментами ліпної кераміки, зокрема орнаментованої візними лініями та розмальовками, що походили від горщиків, мисок, кубків, чашок тощо.

Кераміку брати Затлукали віднесли до тиської, бюкської, баденської культур. Що стосується мальованого посуду, то вони зарахували її до так званої групи Гортобадь-Товкопорті – неолітичної культури Карпатської улоговини. Виявлені артефакти дозволили зробити висновок про те, що основним заняттям поселенців Малої гори було рільництво і скотарство. В них були добре розвинені промисли: гончарство, прядіння і ткацтво, обробка каменю [54, old. 38]. У ході проведених розвідок брати Затлукали відкрили аналогічні поселення на Павловій горі, що північніше Малої гори, в урочищі Голастов (Рибне озеро), на горі Жорнина та Червоній горі. На Червоній горі вони засвідчили наявність ровів і валів, а на поверхні виявили кремінні та обсиданові відщепи, уламки від ліпних посудин [54, old. 45-46].

У 30-х рр. ХХ ст. археологічними пам'ятками Закарпаття зацікавився Празький інститут археології, який направив у край академіка Я. Бема з метою ознайомлення з археологічною колекцією відкритого 1929 р. Мукачівського земського музею. Передбачалося також надання кваліфікованої допомоги у проведенні польових досліджень. За участю чеського вченого було проведено розкопки на неолітичних та енеолітичних поселеннях у с. Неветленфолу (Дяково) Виноградівського району, с. Дийда (Дідове) Берегівського району та Малій горі в Мукачеві. На жаль, результати розкопок не були опубліковані, але залишилися звіти в архіві Інституту археології

Чехословацької Академії наук у Празі [12; 13].

Згодом Я. Бем у підсумковій статті згадав про культурну належність неолітичних пам'яток краю. На думку дослідника, Закарпаття в епоху неоліту входило в ареал поширення культури лінійно-стрічкової кераміки, яка займала великі простори від Чорного моря по всьому Подунав'ю аж до Рейну. Носії культури розводили свійських тварин, займалися мотичним рільництвом, поклонялися культу жінки-прародительки. Що стосується питання, до якої місцевої групи носіїв культури належали мешканці цих поселень, то Я. Бем через відсутність достатньої кількості матеріалів від відповіді утримався [14, s. 127].

Він категорично заперечував наявність на теренах нинішнього Закарпатті пам'яток буковогірської культури і, як побачимо далі, помилявся. На його думку, у Верхньому Потиссі була поширена своєрідна кераміка, орнаментована заглибленими візними візерунками та розмальовками. На відміну від угорських дослідників, Я. Бем запропонував назвати її культурою «верхньо-потиської лінійно-стрічкової кераміки». Загалом, як вважав учений, пам'ятки пізнього етапу неоліту в краї поки що невідомі. Все ж можна було припустити, що суспільний розвиток у Верхньому Потиссі відбувався паралельно, як на всій території Карпатської улоговини. Проблематичним на той час залишався висновок про появу нової культури, звідки вона прийшла і хто були її носіями. Йдеться про культуру, названу на різних територіях культурою канельованої кераміки, коцофені і баденською. Отже, про історію Закарпаття доби неоліту, згідно з висновком Я. Бема, знаємо переважно з пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки, носії якої, очевидно, відрізнялися між собою матеріальною і духовною культурою. На цьому підґрунті в подальшому відбувався історичний розвиток краю, хоча його етапи важко виділити [14, s. 136].

Заслугує на увагу фундаментальна праця академіка Я. Ейснера [22]. Монографія, написана на великій джерельній базі, підсумовує досягнення археологічної науки у вивченні давньої історії Словаччини і Підкарпатської Русі, які між собою тісно пов'язані. На основі археологічної збірки Мукачівського земського музею та наявних публікацій учений висловив ряд суджень, які базувалися на досягненнях тодішньої науки у вивченні неоліту та енеоліту Карпатської улоговини. Щодо теренів нинішнього Закарпаття, дослідник зробив висновок, згідно з яким у добу неоліту на них проникла потиська культура [22, s. 26]. До неї він зарахував поселення в Ардовці (під містом Севлюшем, нині Виноградів) та на Малій горі в Мукачеві, на яких було знайдено також і мальовану кераміку. Культура канельованої кераміки, окремі знахідки якої, до речі, були виявлені на Малій горі, як вважав учений, сформувалася з лендєльської культури, яка, поши-

рюючись на схід, досягла Верхнього Потисся [22, s. 26]. Дослідник згадав ряд поселень, як-от Великі Лази, Берегово, Клячаново, Софія, Севлюш, але віднести їх до якої-небудь культури він не наважився [23, s. 27].

У перші повоєнні роки невеликі розвідкові роботи на неолітичних пам'ятках краю проводив доцент УжДУ Ф. Потушняк. Серед відкритих і частково ним досліджених були поселення в селах Осій Іршавського району, Великі Лази, Оріховиця, Підгорб, Дубрівка, Галоч Ужгородського району, Дерцен Мукачівського району, Неветленфолу Виноградівського району [5, с. 63-64]. Більшу частину зібраних матеріалів опубліковано не було, оскільки через спорадичність досліджень на той час неможливо було отримати повноцінної культурної і хронологічної інтерпретації.

1948 р. об'єднана експедиція УжДУ і Закарпатського краєзнавчого музею провела обстеження поселення на Малій горі на околиці Мукачева (керівники експедиції Ф. Потушняк і К. Бернякович). Було закладено 7 шурфів загальною площею 150 м², що дало можливість зафіксувати існування двох поселень. Речовий матеріал засвідчив, що йдеться про одні з найдавніших поселень доби неоліту. На думку К. Берняковича, тип зібраної кераміки зближує пам'ятку з ранньотрипільськими і давньопотиськими комплексами Центральної та Східної Європи [2, с. 56].

Отже, хоча на 50-ті рр. XX ст. пам'ятка на Малій горі вважалася найкраще вивченим поселенням, все ж дослідники зараховували її до кількох неолітичних та неолітичних культур і датували різними хронологічними рамками. Я. Бем відносив поселення до кінця буковогірської культури, К. Бернякович – до періоду від неоліту до енеоліту. Щодо інших дослідників, Я. Ейснер речові знахідки Малої гори зарахував до потиської культури, а брати Затлукали в її артефактах вбачали не лише потиську, а й баденську культуру. На той час інших висновків не могло й бути, адже вивчення неоліту та енеоліту Верхнього Потисся перебувало лише на початковому етапі.

Довгий час у науці не визнавали існування окремого відрізка часу, який міг слугувати з'єднувальною ланкою між кам'яним віком та епохою заліза. Протягом XIX ст. накопичилася значна кількість мідних знарядь праці, зброї, побутових виробів, що змусило відмовитися від усталеної концепції і визнати за необхідне виділити мідний вік в окрему епоху. Наприкінці XIX ст., після невеликих розвідкових робіт Т. Легоцького на неолітичних та енеолітичних поселеннях Берегівщини (с. Чопівка, Ардівська гора) і Мукачева (Мала гора), а також розкопок на могильнику у Великих Лазах на Ужгородщині, здійснених Й. Плотені 1902 р., у вивченні пам'яток неоліту та енеоліту настала перерва [24; 28, old. 315-317; 48, old. 109]. Відновлення робіт з їх досліджен-

ня припадає на 20-30-ті рр. XX ст., коли вивченням згаданих епох зайнялася плеяда мукачівських археологів-аматорів, до яких належали Й. Янкович та брати Е. та С. Затлукали.

1929 р. цінні матеріали під час розкопок у с. Дийда здобув Я. Бем. Серед фрагментованого матеріалу вдалося реконструювати дві миски із дзьобоподібними виступами на стінках та одну маленьку мисочку, що мала сферичні виступи на опуклій частині. Посудини орнаментовані комбінацією вдавлень, зроблених пустотілою кісткою. Загалом керамічний матеріал був багатий на фрагменти із дзьобоподібними вушками, які належать посудинам із пустотілим піддоном. Окрему й досить виразну групу становили фрагменти кераміки, які належали носіям баденської культури. Основні матеріали з розкопок у Дийді Я. Бем відніс до тисополгарської культури [13, s. 1-9]. Як вважав учений, мідний і ранній бронзовий віки на теренах нинішнього Закарпаття не змогли розвинутися по-справжньому, подібно до того як це відбувалося в Західній Європі, через відсутність сировини – мідних руд, і тому цей період тут був набагато коротшим, ніж в інших країнах Європи. На його погляд, перехідний період від неоліту до доби бронзи у Верхньому Потиссі представляла бодрогерестурська культура, яка, крім своєї кераміки, відзначалася наявністю мідних знарядь праці, зброєю, прикрасами.

Й. Янкович, вивчаючи добу бронзи, поділив її на два періоди: мідний і бронзовий. Дослідник подав загальну характеристику мідного віку і вказав на його особливості. Перші металеві знаряддя, так і гарячою ковкою. Місцеве населення завозило мідь та обсидіан із середньодунайських областей. Хронологічні рамки існування мідного віку Й. Янкович визначив близько 2000 р. до н. е. [18, s. 15-16]. Брати Затлукали також поділяли добу першого металу на мідний і бронзовий періоди, але через малу кількість відомих на той час енеолітичних пам'яток майже не приділили їй уваги [54].

У 30-ті рр. XX ст. стало відомо значно більше знахідок енеоліту у Верхньому Потиссі. У Шаторуйгелі (Угорщина), Берегові, Великих Лазах було знайдено грубу ліпну кераміку, серед якої й посудини на ніжках. Останні на той час вважалися найбільш виразною ознакою енеолітичної кераміки. Однак Я. Ейснер звернув увагу на другу важливу ознаку енеолітичної кераміки: на невеличкому горщику, що походив із с. Лучки біля м. Міхаловце у Східній Словаччині, під вінцями розташовувалися два вушка, а на плечиках – три пупчики [22, s. 41]. Він повідомив про неопубліковані результати робіт П. Яцька та Я. Пастернака на тілопальному могильнику в Перечині, де урни були наповнені людськими кістками, а біля них розташовані малі посудинки, очевидно, з ритуальною їжею. Як повідомляла газета «Podkarpatské Hlasy» від 13 червня 1925 р., ще

1902 р. Е. Ковасій у Сімері (поблизу Перечина) розкопав курган, в якому були 10 урн із рештками спалених кісток та зубів. Біля кожної урни стояла миска із залишками їжі, посудинка з вушком, шліфована кам'яна сокира з товстим обухом та обсидіановими ножами. За відсутності достовірності публікації Я. Ейснер відмовився коментувати матеріали розкопок [22, s. 42]. Це, фактично, всі відомі дані про енеолітичні пам'ятки дорадянського часу на Закарпатті.

Початок енеоліту краю пов'язується з полгарською культурою, що на певному етапі включала в себе пам'ятки пізнього неоліту та раннього енеоліту. Першу пам'ятку виявлено Й. Янковичем у селі Великі Лази Ужгородського району 1935 р. Серед характерних посудин є миска з чотирма дзьобоподібними виступами та мисочка з малими ніжками на денці. Крім посудин, там були виявлені пряслиця, кам'яні сокири, вироби з кременю, андезиту, обсидіану. Керамічний матеріал із с. Великі Лази аналогічний знахідкам, знайденим у Східній Словаччині на пам'ятках тисополгарської групи. Другою пам'яткою є поселення в с. Дийда (урочище Гомпольог), частково досліджене Я. Бемом 1929 р. [6, с. 87]. Останній і завершальний етап полгарської культури у Верхньому Потиссі репрезентує група Лажняни. За М. Потушняком, лажнянську групу на Закарпатті представляє матеріал, що був зібраний Й. Плотені у Великих Лазах [48, old. 109].

Вивчення пам'яток доби бронзи започаткував згадуваний вище Т. Легоцький. Поштовхом для цього, ймовірно, послугували знахідки бронзових виробів, які, починаючи із 40-х рр. XIX ст., часто траплялися на теренах Березького комітату. Десятки різноманітних предметів, що входили до складу бронзових скарбів, спонукали Т. Легоцького до колекціонування старожитностей тієї епохи. У першому томі своєї праці дослідник опублікував 40 бронзових скарбів, у другому – ще 34. В археологічних часописах, що виходили в Угорщині, з'явилася серія статей про відкриття лазівського, станівського, ромчевицького, боржавського, гетенського, дунковецького, чорнопотіцького та великочингавського скарбів [24; 29; 39; 33]. Пізніше були опубліковані ще декілька статей, присвячених добі бронзи [23; 26; 27; 32; 38; 42].

На думку Т. Легоцького, люди, які жили на теренах сучасного Закарпаття в часи доби бронзи, прийшли з півночі та північного сходу, подолавши перевали Бескидів, і опинилися в районі Мукачева. Про це свідчать великі скарби, залишені ними на шляху просування у Притисянську рівнину (Лази, Канора, Тишів, Нижні Верецьки, Підполоззя, Свалява, Поляна, Сусково, Підгоряни – передмістя Мукачева). Дослідник вважає, що це заселення здійснювалося невеликими групами одним і тим же шляхом у різний час. Нові переселенці зайняли насамперед останні південні схили Карпат і продовжували

традиційний спосіб життя, займаючись мисливством, рибальством, а також бронзоліварним ремеслом. Бронзові речі виготовляли з використаних знарядь праці, зброї, прикрас тощо. Такий висновок Т. Легоцький зробив, зважаючи на наявність у складі скарбів пошкоджених речей та злитків бронзи-сирцю [34, old. 16].

Висновок Т. Легоцького був помилковим, проте він відповідав тому рівню знань, на якому перебувала тоді археологія. Подальші відкриття та вивчення пам'яток тієї доби європейських країн, зокрема й Закарпаття, показали, що поява носіїв культури доби бронзи або їхній вплив на місцеве населення відбувалися та розповсюджувалися з півдня й заходу, тобто з Балкан і Центральної Європи. Названі вище Т. Легоцьким місця бронзових знахідок, що нібито показували шлях приходу нового населення через Карпатські перевали, виявилися доказом торгово-обмінного шляху між населенням Карпатської улоговини, з одного боку, і басейну Вісли та Подністров'я – з іншого.

Серед знахідок того періоду Т. Легоцький звернув увагу на кераміку, яка досягла високого розвитку: вишукані форми, оригінальна орнаментация, врізний орнамент, інкрустація. Публікуючи нові знахідки бронзових скарбів, дослідник подав короткий опис, в якому вказав місце і рік знахідки, кількість і назву предметів, їхні розміри й масу, характерні особливості. На початку вивчення доби бронзи такі питання, як культурна належність або датування скарбів, Т. Легоцький не ставив.

На відміну від Т. Легоцького, Ф. Лессек вважав, що терени нинішнього Закарпаття в добу бронзи були заселені носіями культур не з півночі, а з півдня і сходу [4, с. 23]. На думку дослідника, у Карпатському регіоні наявна чиста мідь, але для виготовлення бронзи необхідні інші метали, як-от цинк, олово, сурма, яких там немає, тому спочатку в краї виник мідно-кам'яний вік (енеоліт). Як вважав Ф. Лессек, цей період датується 2500 роками до н. е. На Закарпатті він був першим етапом металу, який тривав із 2500 по 1900 рр. до н. е. Починаючи приблизно з 1600 рр. до н. е. на Карпатську улоговину потужно вплинув Мікенський виробничий центр, що помітно на формі та орнаментации виробів [4, с. 24].

Автор обстоював думку про те, що в Ужгороді на Радванці існували бронзоліварні майстерні, звідки в період написання книги були відомі знаряддя праці, зброя, прикраси. Бронзові мечі, на думку Ф. Лессека, виникли близько 1200 р. до н. е. Для прикладу він згадує про скарб 14 мечів, знайдених у Підгорянах. Що стосується бойових сокир, то він вважав їх характерною зброєю Ужанської жупи [4, с. 25]. За спостереженням дослідника, кераміка доби бронзи свідчить про подальший розвиток гончарного ремесла. Для орнаментации посудин використовувалися врізний орнамент та інкрустація білою

фарбою. Основним ритуалом поховання було тіло-спалення, за якого залишки тіла поміщали в кам'яні ящики (Мукачево, Свалява). Час існування бронзового віку на Закарпатті Ф. Лессек визначав у рамках 1900-800 рр. до н. е. [4, с. 25].

Значно більше уваги добі бронзи приділив Й. Янкович. Крім загальної характеристики, він визначив хронологічні рамки існування первісних металів, окресливши такі етапи: 1) доба міді – близько 2000 рр. до н. е.; 2) доба ранньої бронзи – 1900-1500 рр. до н. е.; 3) доба середньої бронзи – 1500-1300 рр. до н. е.; 4) доба пізньої бронзи – 1300-1000 рр. до н. е. [18, с. 27]. На основі аналізу бронзових виробів Й. Янкович зробив висновок, згідно з яким перші два етапи досить слабо представлені в краї. Найбільше яскравих виробів припадає на добу пізньої бронзи та перехідний етап від бронзи до заліза – гальштатський період. З того часу на Закарпатті знайдено близько 150 скарбів, зафіксовано десятки поодиноких знахідок. На жаль, на той час ще не було відомо жодного некрополя, і дослідник висловив лише припущення, які стосувалися поховального ритуалу, господарського життя, планування поселень, характеру жител тощо [18, с. 30].

Брати Е. та Є. Затлукали добу первісних металів, як і їхні попередники, поділяли на два періоди: міді і бронзи. На їхню думку, доба бронзи тривала з 2000 по 1000 рр. до н. е. Вони були прибічниками популярної на той час найбільш раціональної періодизації доби бронзи на три періоди: ранній, середній і пізній [54, old. 61]. На погляд дослідників, спорідненість матеріальної культури Закарпаття в добу пізньої бронзи найкраще простежується із Середнім Дунаєм, звідки в басейн Вісли та Подністров'я експортувалися вироби антимонної бронзи. Неабияким досягненням автори вважають появу оригінальної кераміки та фібул, яких попередні епохи не знали.

Затлукали провели ряд польових досліджень. 1931 р. вони здійснили розкопки ґрунтового тілопального могильника в урочищі Голоман у с. Станово Мукачівського району. Поховання містились у неглибоких ямках без жодних зовнішніх ознак, займаючи невелику площу розміром 12 м². У цьому, мабуть, слід шукати причину того, що раніше не були відкриті такі могильники. Аналогічний могильник було виявлено також випадково під час земляних робіт у с. Холмець Ужгородського району [54, old. 67].

Ритуал поховання у Станові включав кремацію небіжчика, збирання в урни залишків кальцинованих кісток та зариття їх в ямки до 0,6 м завглибшки. Поховання супроводжувалося використанням ритуальних посудин, заповнених їжею або улюбленими предметами небіжчика. Над засипаною ямкою робили коло з гальки і знову засипали глиною. Урни були розташовані одна від другої на віддалі 0,2-0,4 м. Там було відкрито 20 тілопальних поховань.

Для урн використовувалися миски, які з ритуальних міркувань мали навмисно пошкодженні вінчикові частини [54, old. 69].

До доби бронзи Затлукали зарахували ряд скарбів, знайдених на околицях Мукачева. Серед них скарб 14 мечів із Підгорян, скарби з урочищ Жорнина, Нодьмезев, кар'єру колишнього цегельного заводу Шайовича. У сусідньому Клячанові в урочищах Обуч та Пудларський Затлукали, зважаючи на поодинокі знахідки кераміки, передбачали існування поселень чи могильників типу Станова, але дослідити їх не змогли [54, old. 73-74].

Стосовно характеру пам'яток доби бронзи висловився чеський археолог Я. Бем. Він погоджувався з тими дослідниками, які вважали, що край у добу ранньої бронзи був слабо представлений пам'ятками, а ті, які були виявлені, нічим не відрізняються від уже відомих у Карпатській улоговині. На Закарпатті також знайдено своєрідні бронзові вироби та гладка бідно орнаментована кераміка, яка сформувалася на базі енеолітичних культур попереднього періоду. Найвірогідніше, на думку Я. Бема, їх слід пов'язувати з виявленими в нижній течії Мароша й Тиси пам'ятками культури, названої періамською. Вона, як вважав учений, мала тісні стосунки зі своєрідними поселеннями на піскових дюнах Товсег в Угорщині [15, с. 4-7].

У «молодшому» бронзовому віці, за хронологією Я. Бема, Закарпаття відзначається великою кількістю скарбів та поодиноких знахідок. Окремі вироби не дають можливості встановити їхню належність до ранньої чи пізньої доби бронзи. Серед скарбів добре вирізняються торгові, особисті й ті, що призначалися для жертвоприношень. Центром бронзоліварної індустрії, на думку Я. Бема, були Словаччина та суміжна з нею Пілінська область. На погляд ученого, бронзові вироби не дають відповідей на те, як відбувався розвиток розглядуваних територій, проте він був упевнений у тому, що багато чого прояснити може вивчення кераміки, оскільки вона містить у собі звістки про соціально-економічний, культурний та етнічний розвиток її носіїв.

Я. Бем погоджувався з тим, що в добу середньої бронзи в Карпатській улоговині поширився тілопальний ритуал поховання, в рамках якого останки тіла складали в урни і заривали в неглибокі ямки. Очевидно, цим ритуалом користувалося населення, яке він попередньо зарахував до культури північно-потиських урнових поховань, але через бідність матеріалів не визначив час, коли це відбувалося. Характерним для носіїв цієї культури було високоякісне керамічне виробництво, виникнення якого прослідкувати поки що неможливо. Рання фаза цієї кераміки свідчить про родинні зв'язки з групою «Пустосентянош», а в подальшому – з керамікою південних потиських територій культури Товсег. Багато орнаментована кераміка викликає

подив, особливо своїм «змінним» орнаментом, який часто супроводжується інкрустацією білою фарбою. Як вважав Я. Бем, деякі знахідки нагадують кераміку віттенберзької та південно-потиської отоманської культур. Їй притаманні західні елементи та елементи, пов'язані з бронзовими виробами пілінської культури [15, s. 7].

Наприкінці «молодшої» доби бронзи, на погляд Я. Бема, з півночі в долини Тиси й Дунаю вклинилася культурна хвиля, носіями якої були лужицькі племена. Вона спочатку охопила Північну Словаччину, територію пілінської культури, а відтак поширилась у Потисся й Подунав'я. Чи зачепила лужицька культурна хвиля терени нинішнього Закарпаття, вчений відповісти вагався. Єдине, що він міг стверджувати, – це те, що вона мала значний вплив на виробництво кераміки. З останньої зник багатий орнамент, натомість з'явилися прості нарізки. Це, зрештою, зближує північні культури із заходом і півднем, особливо з пілінською культурою. Не слід забувати також про безпосередній вплив бронзоліварного виробництва з північноальпійських територій, що відбувався через імпортовані бронзові вироби. Для підтвердження сказаного слугує скарб 14 мечів, знайдених у Підгорянах, на яких руків'я кріпилося до клинків залізними заклепками. Як вважав Я. Бем, поховання з ранньої гальштатської культури невідомі, тому наші знання про кераміку того часу незначні. Все ж наявні дані засвідчують, що її подальший розвиток відбувався в напрямку збіднення форм та орнаментативності. Ці зміни стали більш виразними тоді, коли землі сучасного Закарпаття опинилися під впливом Сходу [15, s. 7].

Вперше відомості про знахідки залізного віку подав Т. Легоцький. У першому томі своєї монографії він назвав 24 села Березького комітату, де ним було виявлено поселення й городища, речові знахідки, які він відніс до залізного віку [34, old. 36-74]. У той час залізний вік поділяли на ранній – гальштатський, і пізній – латенський. Перший етап (VII-III століття до н. е.) Т. Легоцький пов'язував із появою й поширенням у Карпатській улоговині скіфської культури. Їй на зміну в III-I століттях до н. е. прийшла латенська культура, носіями якої були кельти [34, old. 39].

1908 р. під час закладання кам'яного кар'єру на захід від Мукачева на схилах гір Галіш і Ловачка в урочищі Обуч неподалік села Клячаново було зроблено сенсаційні відкриття залізних знарядь праці, зброї, прикрас, побутових предметів, які на той час уже були відомі в Європі як пам'ятки носіїв латенської культури VII-I століть до н. е. Як вважав Т. Легоцький, там було відкрито 24 місця скупчення знахідок, що були розташовані на невеликій відстані одне від одного. Обслідуючи ці місця, він зібрав близько тисячі ремісничих і господарських знарядь праці й виробів. За кількістю та різноманітністю

знахідок місцезнаходження Галіш і Ловачка посідає п'яте місце в Центральній Європі. Наприклад, на одному скупченні було зібрано 7 серпів, 5 ножів, 5 стамесок, по одній мотиці та рискалю, 4 вістря списів, 2 бойові сокири, кілька кинджалів, молоток, ніж для різання шкіри, бляшані браслети, обручі, ланцюжки, риболовні гачки, пряслиця, глиняні графітові посудини [34, old. 45]. На іншому було виявлено 50 залізнних виробів та срібні варварські монети IV ст. до н. е. Рідкісною знахідкою виявився ланцюг із гачком для підвішування котла над вогнищем. Його довжина становить 148,5 см, маса – 1600 г; це послугувало підставою для Т. Легоцького висловити думку про те, що житло було заввишки близько 2,18 м [35, old. 69-72].

Характеристику залізного віку краю дав також Ф. Лессек [4, с. 29-36]. На його думку, в гальштатський період залізнних знарядь було ще дуже мало, оскільки в VIII ст. до н. е. користувалися переважно бронзовими. З часом залізнні знаряддя, наприклад сокири, виготовлялися на зразок бронзових предметів кельтів. З ними місцеве населення познайомилося лише в VI ст. до н. е. [4, с. 29]. Вже тоді в ужитку були рубальні та стругальні сокири (планкачі). Заслугує на увагу думка Ф. Лессека щодо скіфської інвазії в Карпатську улоговину. Він вважав, що скіфи із VII по IV століття до н. е. здійснили в Тисо-Дунайський басейн кілька походів, про що свідчить знахідка скіфського акінака під Арданівським городищем. Водночас дослідник був упевнений у тому, що гальштатську культуру в краї не можна вважати за скіфську. Скіфи вторгалися в Карпатську улоговину лише у другій половині I тисячоліття до н. е., коли розпочали боротьбу з галлами, носіями латенської культури [4, с. 30].

До латенських пам'яток Ф. Лессек відніс знаряддя праці, зброю, прикраси, побутові речі, знайдені на городищі Галіш і Ловачка. На основі писемних джерел він зробив висновок, згідно з яким металургією та металообробкою заліза в Карпатській улоговині займалися кельтські племена – котіни і галли. Останні з'явилися в цій місцевості близько IV ст. до н. е. Латенську культуру Ф. Лессек поділив на два періоди: ранній – IV-III століття до н. е., і пізній – II-I століття до н. е. [4, с. 33]. На питання, до якого часу і культури слід віднести Шелестівське, Арданівське, Іршавське городища, він відповіді не дав, оскільки не володів джерелами [4, с. 33].

Свою точку зору висловив також Й. Янкович. Існуючий на той час поділ залізного віку на гальштатський та латенський він уперше застосував до місцевих знахідок, виділяючи серед них ранні й пізні. На Закарпатті в гальштатський період спостерігалось співіснування бронзових і залізнних виробів; для ілюстрації цього дослідник використав підгорянські та вільхівські бронзові мечі, в яких заклепки, що з'єднували руків'я з клинком, були залізними.

У латенський період, на думку Й. Янковича, залізо в Європі десь у V ст. до н. е. витіснило бронзу. В перемозі залізних виробів головну роль відіграли кельтські племена. Починаючи з V ст. до н. е. вони поширили латенську культуру на Піренейський півострів, Британські острови, Чехію, Моравію, Карпатську улоговину. З точки зору дослідника, на терени краю кельти принесли гончарну справу (гончарний круг), ювелірну та розвинену металообробну техніку [18, s. 37]. Латенська культура на теренах сучасного Закарпаття, як вважав Й. Янкович, після розгрому кельтів була замінена римською провінційною культурою [18, s. 14].

Своє бачення виникнення залізного віку на Закарпатті висловили брати Е. та С. Затлукали. Вони поділяли його на давній (гальштатський) і новий (латенський). Сполучною ланкою між бронзовим і залізним віком дослідники вважали проникнення в Карпатську улоговину з півночі носіїв лужицької культури. Через це на зміну багатому на врізний орнамент посуду з'явилися гальштатські форми бідно орнаментованої кераміки. За версією дослідників, у ранній період залізного віку в східній частині Карпатської улоговини сформувалося фракійське, а в західній – іллірійське населення. Значні зміни у східній частині Карпатської улоговини відбулися через скіфську інвазію. Скіфи вплинули, в першу чергу, на поховальний обряд місцевого населення. Про це, на думку Затлукалів, яскраво свідчить ритуал куштановицьких, станівських, голубинських, колодніанських курганних могильників, які місцеве населення називає гомулками, голоманами, могилками [54, old. 82].

Затлукали проводили обширні польові дослідження, описали результати розкопок курганів у селах Буковинці (1 курган), Станово (2), Голубине (4), Колодне (4), Білки (19), Осій (3), Клячаново (1) [54, old. 94-112, 136]. Дослідники зібрали великий фактичний матеріал і спробували відтворити ритуал поховання. Кремація небіжчика, на їхню думку, проходила поза місцем поховання. Останки тілоспалення у вигляді дрібних кальцинованих кісток та попелу збирали у великі горщики-урни. Спочатку в них зсипали кістки ніг, а потім тулуба і голови. Навколо горщиків-урн розміщали жертвні посудини-приставки з їжею. Подекуди між кальцинованими кістками клали улюблені речі небіжчика. Інколи спалені кістки складали на купки, вони, ймовірно, належали слугам чи рабам. Наприкінці поховального ритуалу всі залишки кострища і кісток, як правило, зсипали на одне місце у південній частині кургану. Величина і висота останнього, як гадали дослідники, залежали від суспільного становища, яке займав небіжчик. Але ця здогадка була слабо підтверджена. Насправді ж усі розкопані кургани були бідними на жертвні предмети, що супроводжували небіжчика.

Завершувався ритуал поховання тризною, яка

проходила під час насипання кургану. Кидання в насип фрагментів розбитих посудин було однією з характерних деталей тризни. У дитячі поховання як супровідні предмети клали маленькі іграшкові посудинки. В багатьох курганах було виявлено не лише одну-дві, але й більше посудин-урн. У такому разі, звісно, йдеться про колективні чи родинні захоронення, і кургани в таких випадках містили більше супровідних предметів. В окремих курганах було виявлено посудини, спеціально виготовлені для даного поховання. При цьому переважна більшість горщиків, які використовувалися як урни, перебували в довготривалому вжитку: в одних зламаний вінець, в інших відсутні шийка, плечики тощо. Деякі горщики під вінцями мали просвердлені отвори, за які, очевидно, підвішували посудини. В окремих курганах у Голубиному, Білках залишки тілопальних поховань розміщали не в горщиках-урнах, а в черпаках [54, old. 142].

Підсумовуючи результати своїх досліджень, Затлукали висловили думки стосовно культурної та етнічної належності курганних могильників у Куштановиці, Буковинці, Колодному, Клячанові, Білках, які датуються одним часом. У VII ст. до н. е. з південно-руських степів у Карпатську улоговину вторглися скіфи, які зайняли терени Трансільванії. Звідти скіфський вплив поширився в межиріччя Тиси і Дунаю. На той час на землях сучасного Закарпаття проживало північно-фракійське населення, яке опинилося під впливом скіфів [54, old. 146].

Дослідники серед перших спростували думку Т. Легоцького та Й. Янковича про те, що Шелестівське, Арданівське, Іршавське городища належали до бронзового віку [54, old. 165]. Як показали сучасні дослідження, вони правильно віднесли їх до гальштатського часу. До синхронних згаданим городищам поселень, як вважали на той час дослідники, можна віднести лише поселення, відкриті у кар'єрі Шайовича та урочищі Полятина. Забігаючи наперед, відзначимо, що в наш час ці думки знайшли підтвердження відкриттям десятків поселень, синхронних названим вище городищам. На думку Затлукалів, городища спорудило місцеве північно-фракійське населення у зв'язку з інвазією скіфів. Тому на теренах краю не слід шукати їхніх слідів, адже вони були номади і городищ у горах не будували. Окремі знахідки, наприклад, акінак із-під Арданівського городища, курганні поховання, прикраси у звіриному стилі не слід сприймати як факт перебування скіфів у краї, оскільки вони є лише свідченням їхнього впливу на матеріальну і духовну культуру місцевого населення [54, old. 165]. Що стосується другого етапу залізного віку – латену, то Затлукали на околиці Мукачеве зібрали поодинокі знахідки (головним чином кераміку), які належать до ранніх виробів латенських гончарів, – сіроглиняні графітові посудини, виготовлені на гончарному крузі [54, old. 165].

Я. Ейснер у своїй монографії проаналізував опубліковані та неопубліковані артефакти гальштатської доби, які дали йому змогу виділити в ній два етапи – ранній і пізній. До раннього він відніс Шелестівське, Арданівське, Іршавське (Стремтура) городища, до пізнього – курганні могильники куштановицького типу (Куштановиця, Жорнина, Голубине, Дубрівка та інші) [22, s. 162]. Характерними знахідками раннього етапу Я. Ейснер вважав чорнолощені горщики та миски з увігнутими всередину вінчиками. Другий етап гальштатської культури репрезентований керамічними виробами трьох основних типів: горщики, миски та черпаки з високими ручками. На плечиках горщиків спостерігалися наліпні виступи, вдавнення пальців на пластичних горизонтальних стрічках та невеликі вушка [22, s. 163].

Учений вважав, що культурний вплив скіфів на землі Верхнього Потисся розпочався з Північного Причорномор'я і Трансільванії. Коли це відбувалося, серед дослідників не існує єдиної думки, але більшість вважає, що в VII ст. до н. е. [52, old. 13]. Серед знахідок «скіфського» часу на теренах сучасного Закарпаття Я. Ейснер звернув увагу на залізний акінак (обставини знайдення невідомі) та грецьку гідрію із с. Беня Берегівського району [45, tab. 18]. Другий період залізного віку – латен – стосовно Чехословаччини Я. Ейснер поділив на чотири етапи: найдавніший (V ст. до н. е.), давній (IV ст. до н. е.), середній (III ст. до н. е.) і молодший (II-I ст. до н. е.) [22, s. 167]. З приходом кельтів у Верхнє Потисся, за оцінкою Я. Ейснера, цивілізація місцевого населення піднялася на вищий щабель. З'явилися так звані «варварські» монети, імітації греко-римських примірників, які чеканили у Словаччині й на землях нинішнього Закарпаття в останні три століття до н. е. До найдавніших варварських монет належать імітації Філіпа II (359-336 рр. до н. е.) та його сина Олександра Македонського. Усі вони мають нечітке зображення, грубі контури голови, діви, нерозбірливі надписи. Окрім Галіш і Ловачки, такі монети в краї було знайдено в Берегові, Драчині, Квасові, Клячанові, Косині, Мукачеві [22, s. 187].

Свою думку про скіфську культуру висловив і Я. Бем. За його концепцією, скіфи, підійшовши до Карпат, розділилися на дві групи: одна пішла в Галичину, друга перейшла Карпати. Вчений піддав аналізу скіфські знахідки на річці Марош та її притоках у Трансільванії та Угорщині. На його думку, власне ці скіфські групи оселилися у Трансільванії та Верхньому Потиссі. Скіфських речей гальштатського часу та раннього латену небагато. Всі знахідки, які стали відомими на згаданих територіях, потрапляли туди шляхом торгово-обмінних відносин [15, s. 3-14].

На думку Я. Бема, ситуація дещо змінилася на етапі розвинутого латену, насамперед в його пізніх фазах, коли кельти зіткнулися зі скіфами на

південному Дунаї. Він вважав, що вторгнення останніх у Центральну Європу не мало такого впливу, якого йому надають окремі дослідники. Інша річ – Східна Європа, де скіфи проживали протягом довгого часу і створили свою культуру. Проникнення скіфів у Галичину, Верхнє Потисся, Трансільванію можливо датувати до кінця VII ст. до н. е., тобто близько 600 р. до н. е. [15, s. 11]. Зникнення елементів скіфської культури, на погляд ученого, припадає на час проникнення в розглядувані регіони латенської культури, себто не пізніше III ст. до н. е. Цей висновок яскраво підтверджують речові знахідки з Трансільванії і Потисся. Розглядаючи причини відсталості у пізньогальштатський період східної частини Карпатської улоговини від Західної Європи, де в той час була в розквіті латенська культура, вчений пояснював це встановленням напівкочового соціально-економічного ладу та розривом зв'язків із заходом [16, s. 31].

Підбиваючи підсумки дослідження куштановицького некрополя, Я. Бем вважав його знахідки (крім кургану XI, який належав носіям латенської культури) за такі, що були пов'язані етнічною та культурною належністю. Усі кургани були споруджені з глини, взятої поблизу. В жодному з розкопаних курганів не було виявлено кам'яної чи дерев'яної конструкції. В курганах III і V виявилися наявними центральні стовпи. Усі могили в плані круглі, крім деяких відхилень, пов'язаних із природними умовами, розорюванням. За розмірами курганні насипи різні: найменші діаметром 7-8 м, заввишки до 0,5 м, найбільші діаметром 13-18 м, заввишки 2 м і більше [16, s. 32]. Як правило, вони були розташовані спорадично, але засвідчено випадки, коли менші кургани групувалися навколо великого. Виявлено два прийоми розміщення залишків тілоспалення в урнах: на давньому горизонті і нижче від нього. В окремих випадках урни з прахом небіжчика розміщалися в природних заглибинах.

Спалення небіжчика відбувалося поза місцем поховання. Виявлено досить стійкий порядок розміщення останків кальцинованих кісток в урнах. Так, у нижній частині розміщали кістки від ніг, рук, тулуба, у верхній – голови (черепа). Що стосується кількості поховань під курганным насипом, то на куштановицькому могильнику було засвідчено такі дані. У курганах V, X, XI, XIV було поховано залишки тілоспалення від однієї особи. Колективні (групові) поховання виявлено в курганах III, VIII, XIII, XV, XVI. Колективні поховання мали різну кількість поховань, наприклад, у кургані VIII було 8 поховань, у кургані XVI – 7 поховань (3 на купках і 4 в урнах) [16, s. 33]. Я. Бем виділив родинні та колективні поховання. Родинні містили поховання, що здійснювалися протягом певного часу, натомість колективні – одноразово, про що свідчить незайманий земляний насип та ритуальне вогнище над похованням. Речове наповнення було досить одноманіт-

ним. Найбіднішим виявився інвентар, що представляв знаряддя праці (залізні ножі, браслети, кільця, кам'яні бруски) та прикраси (намисто зі скляної маси, бронзові браслети, персні). На увагу заслуговують кістяні вироби з кургану VIII, де було виявлено різьблену накладку ножа та електричні пластинки зі звірним мотивом [16, s. 69].

Найбагатшою є кераміка, виявлена в підкурганних похованнях. У ній можна виділити кілька типів, які повторюються в різних варіантах: горщики, миски, корчаги, кухлі, черпаки. Виявлено також кілька типів посудин, які траплялися в одиничних екземплярах [16, s. 70]. Основний тип кераміки – горщики (урни) баночної і біконічної форми, які на денці мали отвори діаметром 0,5 см. Частими знахідками в похованнях були черпаки, що використовувалися як посудини-приставки. В цілому кераміка куштановицького могильника, за оцінкою Я. Бема, досить одноманітна, грубого виробництва та з бідною орнаментациєю. На основі аналізу поховального ритуалу він назвав його куштановицьким типом і попередньо відніс до «скіфсько-галлштатського часу» [16, s. 71].

Перші латенські пам'ятки на теренах нинішнього Закарпаття стали відомими завдяки Т. Легоцькому вже 1844 р. Тоді біля Мукачева випадково було відкрито поховання в прямокутному кам'яному ящику в супроводі кільканадцяти срібних монет-імітацій тетрадрахм Філіпа II Македонського та його сина Олександра Великого [34, old. 25]. У 80-х рр. XIX ст. Т. Легоцький на схилах гір Галіш і Ловачка виявив латенське поселення, де зібрав залізні знаряддя праці, ліпний і гончарний посуд, бронзові та залізні прикраси, залізну зброю, побутові речі [34, old. 84-91]. Аналізуючи значну кількість знахідок, Т. Легоцький дійшов висновку про те, що поселенці змушені були покинути це поселення через виникнення раптової небезпеки. Багато знарядь праці, зброї, прикрас, побутових предметів були зариті поспіхом у землю. Кельти забирали з собою тільки найбільш необхідні речі, монети, дорогоцінні прикраси [34, old. 43]. Сьогодні не підтвердилася думка Т. Легоцького, згідно з якою латенське городище Галіш і Ловачка та інші кельтські поселення у Верхньому Потиссі знищили скіфи.

Т. Легоцький висловив думку про те, що пам'ятки типу Галіш-Ловачка виникли внаслідок завоювання Карпатської улоговини кельтами, і тому їх слід вважати єдиними і прямими носіями латенської культури в цьому районі. Кельти в середині I тисячоліття до н. е. були тією силою, яка витіснила скіфські племена з цієї території [41, old. 251]. Я. Пастернак, торкаючись питань етнічної належності латенських пам'яток Закарпаття, вважав їх поки що невіршеними, хоча не виключав, що ці пам'ятки могли належати германським або кельтським племенам [47, s. 34-35].

Думка про кельтську належність латенських

пам'яток сучасного Закарпаття та сусідньої Словаччини довгий час залишалася в науці панівною. Її спростував академік Я. Ейснер, який на підставі аналізу керамічних комплексів дійшов висновку про те, що носіями латенської культури у північно-східній частині Карпатської улоговини були дві різноетнічні групи населення – кельти і місцеве (північно-фракійське) населення. Підставою для такого твердження послугувала наявність двох груп кераміки – гончарної, яка репрезентувала кельтський елемент, і ліпної куштановицького типу, яка належала місцевому населенню [22, s. 167-169]. Але на той час Я. Ейснер ще не міг довести свою тезу, тому продовжував стверджувати, що латенська культура на східній окраїні виникла як результат асиміляції місцевих племен кельтами та під їх зверхністю.

У першій половині I тисячоліття н. е. на теренах сучасного Закарпаття відбулися події, які обумовили появу археологічних культур, що виникли або поза межами краю, або під безпосереднім впливом їхніх носіїв. До них належали пам'ятки носіїв дакійської, пшеворської культур та культури карпатських курганів. Віднесення всіх пам'яток указанного часу до культури карпатських курганів, як показали подальші дослідження, виявилось помилковим. 1891 р. археологом-аматором Й. Мігаликом було відкрито городище в Малій Копані. Він коротко описав пам'ятку, не визначаючи її культурно-хронологічну належність [43, old. 410-418].

Перша публікація про курганний могильник, зархований згодом до культури карпатських курганів, з'явилася 1892 р. Її автором також був Й. Мігалик, який 1891 р. в околиці села Руське Поле виявив курганний некрополь і зняв з нього план. Тоді ж він розкопав курган № 11, на основі якого описав ритуал поховання. Небіжчика спалювали на місці поховання, останки тілоспалення разом із рештками кострища зсипали в горщики-урни. Під час насипання кургану справляли тризну, в ході якої навмисне розбивали посуд і кидали в насип [44, old. 95].

П. Сова в одній зі статей, яку датовано серпнем 1938 р., писав, що ним в околиці сіл Іза і Липча (нині Хустського району) виявлено дві курганні групи [10]. На одній із них у 1939-1940 рр. брати Е. та С. Затлукали розкопали 14 курганів [3]. На жаль, документація цих розкопок відсутня. Можемо лише констатувати, що у фондах Закарпатського краєзнавчого музею збереглися кілька урн із розкопок.

1948 р. курганні могильники в околиці с. Іза обстежив М. Смішко. Працюючи над монографічним дослідженням пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., а також отримавши результати розкопок курганних груп могильників Іза I та Іза II, вчений звернув увагу на близьку подібність цієї пам'ятки до раніше досліджуваних. На цій основі М. Смішко висловив припущення щодо належності Ізівського могильника до групи підкарпатських кур-

ганів першої половини I тисячоліття н. е. [7, с. 330].

Перші пам'ятки пшеворської культури на землях сучасного Закарпаття стали відомими ще наприкінці XIX - на початку XX століть. 1885 р. під час будівництва залізниці між Свалявою та Неліпіним було відкрито порушені могили з тілоспаленням, що супроводжувалися залізною зброєю і побутовими предметами. В колекцію Т. Легоцького потрапили кілька предметів: клинок залізного меча завдовжки 18 см, завширшки 5 см; обламане руків'я меча завдовжки 7 см; дерев'яна чи кістяна накладка руків'я; 5 екземплярів вістер списів різної величини, три з яких мають зігнуті пера до втулки; уламок однолезового ножа; умбон діаметром 18 см, заввишки 17 см із чотирма отворами і цвяхами, що були вбиті в дерев'яний щит; вівчарські ножиці, залізна пластина, залізне кільце із цвяхом, очевидно, вушко від дерев'яного відра. Із цього місця знахідки до збірки Т. Легоцького потрапила ще мала ліпна посудинка з опуклими стінками та вінцями, ввігнутими всередину, заввишки 10 см, зі стінками завтовшки 0,5 см [22, s. 212-213; 34, old. 131-132].

В Арданові під городищем Т. Легоцький розкопав 1890 р. кілька могил, в яких лежали кістяки із сильно зітлілими кістками. Біля них добре збереглася зброя: прямий двосічний меч, наконечники списів, кілька ножів і так званих «бородатих» стріл із двома перами. Окрім зброї, там було виявлено залізну пряжку, човноподібну фібулу, округлу пластину, умбон, три шпори [34, old. 45-47]. В іншому місці Т. Легоцький повідомляє, що під городищем знайдено довгі наконечники списів і широкі двосічні мечі, деякі клинки яких були зігнуті і поміщені разом зі спаленими кістками [34, old. 34].

Залізні предмети озброєння – меч, два наконечники списів і два наконечники стріл – було знайдено у різний час в околицях с. Станова Мукачівського району [18, tabl. 25-28]. До цієї групи пам'яток належить також двосічний залізний меч, зафіксований 1875 р. біля с. Смологовиця Іршавського району [21, s. 24]. Публікуючи зібрані з порушених поховань Арданова та Неліпина знахідки, Т. Легоцький висловив думку щодо їх появи. Він вважав, що в похованнях під Арданівським городищем та в Неліпині поховані слов'янські воїни, які наприкінці II ст. н. е. перейшли Карпати в районі Верецького перевалу [34, old. 32]. Порушені могили у супроводі залізної зброї Т. Легоцький пов'язував то з тілопальним, то з тілопокладальним ритуалами поховання. Насправді ж усі поховання були тілопальними. Пізніше, 1933 р., академік Я. Ейснер відніс у своїй монографії арданівські та неліпинські поховання до вандалських пам'яток [21, s. 210].

У 30-х рр. XX ст. німецький учений Б. Рітгофен у спеціальній статті проаналізував закарпатські знахідки з Арданова, Неліпина, Станова, Смологовиці й зарахував їх до вандалських поховань із тілопальним ритуалом [53, s. 127-145]. 1909 р. закар-

патські тілопальні поховання із залізною зброєю були визначені польським дослідником К. Гадачем як пшеворські старожитності [20, s. 49]. Цю думку в 60-х рр. XX ст. підтримав М. Смішко, відзначивши, що згадані предмети озброєння та одягу, судячи з їхнього характеру, належать до пшеворської культури і свідчать про появу їх носіїв на теренах сучасного Закарпаття приблизно в III ст. н. е. [8, с. 6].

Вивчення слов'янської проблематики започаткував Т. Легоцький. Він вважав, що слов'яни з'явилися в Центральній Європі разом із гунами. У VI ст. вони вже жили в Карпатській улоговині. Т. Легоцький погоджувався з думкою про те, що слов'яни під час великого переселення народів мирно заселили спустошені й безлюдні райони Подунав'я і Потисся. Так, на його погляд, були заселені слов'янами й землі нинішнього Закарпаття [34, old. 179].

За роки своєї діяльності Т. Легоцький зібрав чимало слов'янських артефактів. 1894 р. він перший почав розкопки на курганному могильнику в Краповському Холмі (нині Східна Словаччина), а ще раніше, 1886 р., – на могильнику у Зняцеві (нині Мукачівський район) [34, old. 81; 88-89]. Уже тоді він правильно визначив їх етнічну належність, віднісши ці кургани з тілоспаленням до таких, що належали давнім слов'янам. У Задільській долині (Східна Словаччина) під час невеликих розкопок він зібрав сільськогосподарські знаряддя: два залізні чересла і леміш. В околиці Берегова відкрив кілька слов'янських поселень, виявив залізні ножі, серпи, стремено і прикраси [34, old. 61]. Слов'янським артефактом Т. Легоцький визнавав випадкову знахідку в Мукачеві двосічного меча, який супроводжувався перепаленими людськими кістками і грубо виготовленим посудом із хвилястим орнаментом. Він датував їх IX століттям [34, old. 89].

Заслугою Т. Легоцького є те, що він, на противагу угорським дослідникам кінця XIX - початку XX століть, першим висловив думку, згідно з якою Верхнє Потисся було заселене слов'янами ще до приходу угорців. Посилаючись на писемні джерела, він стверджував, що ця територія була колонізована племенами білих хорватів, яким належали Ужгородський і Боржавський гради-замки. У політичному відношенні слов'яни Верхнього Потисся перебували під впливом Болгарської держави [34, old. 89].

Характеризуючи епоху «великого переселення народів» і наступні за нею століття, Й. Янкович зробив спробу накреслити історію краю того часу. Він вважав, що з середини V ст. землі сучасного Закарпаття входили до складу гунської імперії Аттіли [18, s. 41]. Після її падіння в басейні середнього Дунаю панували гепіди, яких у VI ст. розгромили авари. Окрім гепідів, на цій території, вірогідно, проживали слов'яни. Аварський каганат, центром якого стала колишня римська провінція Паннонія, зміг проіснувати до VIII ст. За цей проміжок часу

прийшли нові слов'янські племена, які поселилися на південних схилах Карпат і на околицях Тисо-Дунайської низовини. Це заселення не мало характеру бурхливого, спустошливого нападу, властивого набігам кочових племен, воно здійснювалося мирним шляхом. До кінця VIII ст. слов'яни стали найчисленнішим етносом серед усіх, які заселяли Карпатську улоговину, південні відроги Карпат і велику частину Балканського півострова. Й. Янкович, торкаючись часу появи слов'ян, зауважив, що від епохи переселення народів йому не відома жодна достовірна пам'ятка, хоча є всі підстави говорити про те, що слов'яни у V ст. уже жили осілим життям. Як вважав дослідник, найбільш вірогідними джерелами, які підтверджують цю думку, є слов'янські географічні назви рік, озер, гір, урочищ, міст, селищ тощо [18, s. 41-42].

Для підтвердження своїх припущень Й. Янкович розпочав пошук археологічних джерел. 1932 р. дослідник відкрив і започаткував вивчення курганного могильника в околиці с. Червеньово (нині Мукачівський район). За підрахунками дослідника, він налічував 22 кургани, з яких Й. Янкович 1932 р. розкопав 3, а 1938 р. – 10. Усі кургани були тілопальні, останки розміщалися в урнах, купках, ямках і на стародавньому горизонті. Вчений правильно визначив культурну належність пам'яток, віднісши їх до слов'ян VIII-IX століть [19, old. 290-301].

Брати Е. та Є. Затлукали вважали, що слов'яни з'явилися між Тисою і Дунаєм разом з аварами, а у Верхньому Потиссі – ще до початку аварського завоювання Поступово, аж до XI ст., вони переселилися з-за Карпат. Наприкінці IX ст. у Верхнє Потисся вклинилися угорські племена, свідченням чого є знахідки поховань вершників у Підполоззі, Сваляві, Берегові, Земпліні. Після приходу угорців слов'яни залишалися жити на попередніх місцях, причому їх кількість весь час збільшувалася, поповнюючись вихідцями із Прикарпаття. Це переселення відбува-

лося під тиском кочових племен зі сходу [54, old. 172-177].

Визначенням і датуванням випадково знайдених слов'янських пам'яток краю займався також Я. Ейснер. Він відніс залізний меч із двосічним лезом і коротким перехрестям, знайдений у с. Ардано-во (нині Іршавський район), до середньої доби городищ (800-950 рр. н. е.). Срібну гронаподібну підвіску з околиці Ужгорода вчений визначив як візантійську прикрасу токайського типу. Меч, знайдений у Мукачеві, про який згадував Т. Легоцький, він датує 800-950 рр. н. е. [22, s. 252].

Відомий краєзнавець П. Сова видав невеличку книжечку, присвячену давній історії Ужгорода, в якій опублікував кілька фотографій горщиків, виявлених у кар'єрі міського цегельного заводу «Керамос» [50, old. 60]. Їх виготовлено на гончарному крузі та орнаментовано хвилястими і горизонтальними лініями. За визначенням спеціалістів Угорського національного музею, посудини належали угорцям періоду придбання батьківщини. Працівники Празького національного музею, всупереч своїм колегам, вважали ці посудини як такі, що належали слов'янам X-XI століть [50, old. 45-49]. 1951 р. на тому ж місці Ф. Потушняк відкрив тілопальний могильник празької культури. Основним ритуалом поховання була кремація на місці поховання. У другій половині XX ст. в краї було виявлено ще ряд пам'яток празької культури.

Отже, протягом другої половини XIX – першої половини XX століть на теренах сучасного Закарпаття відбулося становлення археології як науки, було закладено фундамент для всебічного вивчення дописемної історії краю, започатковано вивчення етнокультурних контактів стародавніх спільнот. У працях археологів-аматорів і фахових спеціалістів доведено, що для всіх давніх епох були характерними старожитності з елементами південних, західних і східних впливів.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 311 с.
2. Бернякович К. В. Археологические исследования в Закарпатье в 1948-1949 гг. / К. В. Бернякович // Наукові записки УжДУ. Серія історико-філологічна. – 1952. – Т. 6. – С. 37-56.
3. Затлукал Е. і Є. Розкопки курганів в с. Іза Хустського району в 1938 році. Рукопис. – Фонди Закарпатського краєзнавчого музею.
4. Лессек Ф. Правёк Подкарпатскоё Руси /Ф. Лессек. – Ужгород, 1922. – 42 с.
5. Потушняк Ф. М. Неолітична стоянка Великі Лази / Ф. М. Потушняк // Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історична. – 1958. – С. 63-64.
6. Потушняк М. Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту Закарпаття / М. Ф. Потушняк // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. – Ужгород, 1972. – С. 78-95.
7. Смішко М. Ю. Два курганні могильники в околиці с. Іза Закарпатської області / М. Ю. Смішко // Археологічні пам'ятки. – 1952. – Т. 3. – С. 315-336.
8. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери / М. Ю. Смішко. – К., 1960. – 186 с.
9. Сова П. П. Прошлое Ужгорода / П. П. Сова. – Ужгород, 1937. – 296 с.
10. Сова П. П. Стародавні поселення в долині Ріки. Рукопис. – Фонди Закарпатського краєзнавчого музею. – 6 с.

11. Сова П. П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді / П. П. Сова // Археологія. – 1964. – Т. XVII. – С. 180-187.
12. Böhm J. Sidliště z doby neolitické a bronzové u Dákova / J. Böhm // Československý ústav archeologický. – Praha, 1932. – S. 820-832.
13. Böhm J. Sidliště na hore Hompolog u Dědova (okres Berehovo) / J. Böhm // Československý ústav archeologický. – Praha, 1933. – S. 1-9.
14. Böhm J. Podkarpatska Rus v pravěku / J. Böhm // Texnická práce na Podkarpatské Rusi. – Užhorod, 1933. – S. 123-136.
15. Böhm J. Prehistorická archeologie na Podkarpatské Rusi / J. Böhm // Carpatica. – Praha, 1936. – № I. – S. 3-14.
16. Böhm J. Skythové na Podkarpatské Rusi. Část prvá. Mohylové pohřebiště v Kuštanovicích (20 příloh a 1 tabula) / J. Böhm, J. M. Jankovich // Carpatica. – Praha, 1936. – № I. – S. 5-80.
17. Borkovský I. Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpatské Rusi / I. Borkovský // Památky Archeologické. – Roč. IV-V. – (díl XXXX). – 1934-1935. – S. 1-5.
18. Jankovich J. M. Podkarpátská Rus v prehistorii / J. M. Jankovich. – Mukačeve, 1931. – 56 s.
19. Jankovich J. M. A munkácsi Lehoczky – múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt / J. M. Jankovich // Hajnal. – Ungvár, 1942. – 3-4 köt. – 283-301 old.
20. Hadaczek K. Cmentarzysko ciałopalne kolo Przeworska / K. Hadaczek. – Lemberg, 1909.
21. Eisner J. Slovensko a Podkarpatska Rus v době hradištní / J. Eisner // Niederlův sborník. – 1925. – № 4. – S. 48-60.
22. Eisner J. Slovensko v pravěku / J. Eisner. – Bratislava, 1933. – 289 s.
23. Lehoczky T. Beregvármegyei leletek / T. Lehoczky // AÉ. – 1877. – XI köt. – 163-165 old.
24. Lehoczky T. Újabb leletek Beregmegye őskorából / T. Lehoczky // AÉ. – 1880. – XIV köt. – 303-306 old.
25. Lehoczky T. Sztánfalvai és árdánházi bronzkardokról / T. Lehoczky // AÉ. – 1884. – VIII köt. – 428-433 old.
26. Lehoczky T. Nagy-Csongovai bronzlelet / T. Lehoczky // Pulszki-Album. – Budapest, 1884. – 45-46 old.
27. Lehoczky T. A klacsanai gálishegyi (Beregmegye) vasleletről / T. Lehoczky // AÉ. – 1885. – V köt. – 345-347 old.
28. Lehoczky T. Ásatás a Munkácsi Kishegyen / T. Lehoczky // Archeológiai Értesítő. – 1885. – XV köt. – 315-317 old.
29. Lehoczky T. A lázárpataki bronzlelet / T. Lehoczky // AÉ. – 1885. – V köt. – 183-188 old.
30. Lehoczky T. A Borsán és Hetében talált bronzrégiségek / T. Lehoczky // AÉ. – 1888. – VIII köt. – 256-257 old.
31. Lehoczky T. Ung-és Beregmegyei leletek / T. Lehoczky // AÉ. – 1891. – IX köt. – 141-145 old.
32. Lehoczky T. A Dankofálvai bronzleletről / T. Lehoczky // AÉ. – 1892. – XII köt. – 349-352 old.
33. Lehoczky T. Feketepataki bronzlelet / T. Lehoczky // AÉ. – 1894. – XIV köt. – 278-279 old.
34. Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére / T. Lehoczky. – Munkács, 1892. – 1912. – I-II köt.
35. Lehoczky T. Vaskori leletekről a Munkács melletti Gallis-hegyen / T. Lehoczky // AÉ. – 1895. – XV köt. – 69-72 old.
36. Lehoczky T. Beregmegyei régiségekről / T. Lehoczky // AÉ. – 1896. – XVI köt. – 304-310 old.
37. Lehoczky T. Emlékek a régi vaskorból Munkács környékén / T. Lehoczky // AÉ. – 1901. – XX. köt. – 138-146 old.; II köt. – 198-220 old.; III köt. – 335-344 old.
38. Lehoczky T. Új bronzkori leletekről / T. Lehoczky // AÉ. – 1905. – XXV köt. – 59-62 old.
39. Lehoczky T. Régibb vaskori emlékek Munkács környékén / T. Lehoczky // AÉ. – 1906. – XXVII köt. – 337-346 old.
40. Lehoczky T. Vaskori emlékekről Munkács környékén / T. Lehoczky // AÉ. – 1907. – XXVII köt. – 151-166 old.
41. Lehoczky T. Vaskori emlékekről Munkács környékén / T. Lehoczky // AÉ. – 1908. – XXVIII köt. – 250-261 old.
42. Lehoczky T. Kőkorszagi leletek Beregmegyében / T. Lehoczky // AÉ. – 1910. – XXX köt. – 154-164 old.
43. Mihalik J. Őskori emlékek Ugocsa vármegyében / J. Mihalik // AÉ. – 1891. – XI köt. – 410-418 old.
44. Mihalik J. Urmezei urnatemető / J. Mihalik // AÉ. – 1892. – 92-95 old.
45. Pârvan V. Getica. O protoistorie a Daciei / V. Pârvan. – Bucuresti, 1926.
46. Pasternak J. Podkarpatska Rus v mladši době kamenné / J. Pasternak // Niederlův Sborník. Obzor Prehistorický. – Praha, 1925. – № IV. – S. 150-155.
47. Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologie / J. Pasternak. – Praha, 1928. – 212 s.
48. Plotényi J. Ungmegyei régiségekről / J. Plotényi // AÉ. – 1904. – XV köt. – 105-109 old.
49. Pronin V. V. Archologické nálezy na Černeckej hore v Mukačeve (Zakarpatska oblasť USSR) / V. V. Pronin // Študijné zvesti AU SAV. – Nitra, 1959. – Č. 3. – S. 5-14.
50. Szova P. Ungvár őskora / P. Szova. – Ungvár, 1942. – 60 old.
51. Skutil J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatské Rusi / Jozef Skutil. – Turč. Sv. Martin: Slovenská Matice, 1938. – 251 s.

52. Reinecke P. Magyarország skytha régiségek / P. Reinecke // AÈ. – 1897. – 11-18 old.

53. Richthoffen Bolko Br. Zur Vorgeschichte der Ostgermanen // Wiener Prähistorischen Zeitschrift. – Wien, 1932. – № XV. – S. 127-145.

54. Zatlukál J. és E. Adatok Podkárpatzka Rusz praehistoriájához / J. és E. Zatlukál. – Mukačeve, 1937. – 179 s.

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ КОНТАКТОВ ДРЕВНИХ СООБЩЕСТВ НА ЗАКАРПАТЬЕ (XIX - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКОВ)

Пеняк П. С. (Ужгород)

В статье рассматривается начало изучения истории Закарпатья с археологической точки зрения, этнокультурные связи древних сообществ от палеолита до раннего средневековья. В большинстве работ археологов-любителей (Т. Легоцкий, Й. Янкович, Ф. Лессек, братья Э. и Е. Затлукалы) и специалистов-профессионалов (Я. Бем, Я. Эйсер, Ф. Потушняк) подчеркивается, что для всех древних эпох были характерными артефакты с элементами южных, западных и восточных влияний.

Ключевые слова: Т. Легоцкий, Й. Янкович, Я. Бем, поселение, могильник, этнокультурные связи.

SUMMARY

THE HISTORY OF STUDIES OF ETHNOCULTURAL CONTACTS OF ANCIENT COMMUNITIES IN TRANSCARPATHTIA (19th - FIRST HALF OF THE 20th CENTURIES)

P. Peniak (Uzhhorod)

The paper is devoted to the beginning of studies of history of Transcarpathia from archeological point of view, ethnocultural contacts of ancient communities. Studies of professional and amateur archeologists have shown that all archeological periods were characterized by antiquities with elements of Southern, Western and Northern influence.

Keywords: T. Lehoczky, J. Jankovich, J. Behm, settlement, burial tomb, ethnocultural contacts.

УДК 903.2: (394)-047.23

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Алешкевич Я. А. (Ужгород)

У статті розглядаються загальні аспекти і тенденції вивчення історії повсякденності як перспективної галузі історичної науки, за допомогою якої з'являється можливість реконструювати повноцінну картину життя «маленької» людини різних епох, акцентувати увагу на її внутрішньому світі, її проблемах, способах їх подолання тощо. При цьому в орбіту наукового інтересу починає входити й повсякдення представників різних соціальних категорій та верств населення. Так виникають поняття «соціологія повсякденності», «естетика повсякденності», «культура повсякденності» та інші. «Атмосферна» присутність повсякдення в усіх сферах життя людини і суспільства досягається шляхом соціально-історичного аналізу. Завдяки інтегративному характеру сфера повсякденності теоретично може зв'язати всі інші світи людської життєдіяльності в єдину картину, але практично реалізувати такий історичний синтез украй важко через недостатність у ній макроісторичної аналітики.

Ключові слова: історія повсякденності, мікроісторія, антропологізація історії, побут, історична реконструкція, гуманітарна сфера.

Постановка проблеми. Можна відзначити декілька істотних ознак сучасного стану вивчення історії повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунків «великої» історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, пододала комплекс другоряд-

ності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, котрі дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя